

ZBYNĚK HOLUB

DOBROVSKÉHO ČESKÝCH PŘÍSLOVÍ SBÍRKA Z POHLEDU SOUČASNÉ REGIONÁLNÍ FRAZEOLOGIE

DOBROVSKÝ'S CZECH PROVERB COLLECTION (ČESKÝCH PŘÍSLOVÍ SBÍRKA) FROM THE POINT OF VIEW OF THE CURRENT REGIONAL PHRASEOLOGY

Abstrakt

Pojetí přísloví „v době po Dobrovském“ (např. Čelakovský) a novější výklad (Čermák, Matti Kuusi aj.) zahrnuje formální klasifikaci typologií přísloví, sémantickou (lexikální) charakteristiku, úlohu sémantických relací valenčního typu, utváření kolokací (významové vztahy, klíčová slova). „Českých přísloví sbírka“ 1963 v edici Miroslava Heřmana byla do počátku 60. let 20. století na okraji zájmu lingvistů. Tvoří metodický základ k jazykově srovnávacímu studiu přísloví. Systém deklinace substantiv doby J. Dobrovského preferoval homonymií 4. a 7. pl. m. –y (*-ami/-mi* v 7. pl. jen tam, kde hrozilo nebezpečí dvojmyslu: *Asführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache*, 1809). K archaické spisovné češtině (V. Mathesius - „nenucený úzus“) lze připojit současné nářeční paralely (*Doudlebské nářečí a slovník*, HOLUB 2004): regionální přísloví (varianty: *Bližší košile než šerka, Jaká matka, taká Katka, Kdo chce k pokoji, hotov se k boji, Špatný forman, který neumí obrátit, Každý koštiště hezký, dyž se obleče, Nestarej se o cizí, at' nepříjdeš o to svý*). Specifická jsou pojmenování jednoslovná (*slonbidlo/ zlombidlo, drvo, fěrtoch, hambalky, kobza, pýchat, kač-na, peřit, brykule, doch, brekule, zaškoudlý*) a frazémy (*túlulum na ptáky*), zvolání (*sak na ryby!* – zaklení?); popř. polypropoziční parémie (*Často bývá stížen šlakem, kdo loví před mladým sakem/ Borovansko. Číc kočka do Borovnice na posvícení!*). Některé sémantické rozdíly jsou manifestovány na lexikálních jednotkách v češtině a v ruštině (mladý a nový, KOROSTENSKI 2009). Jiný charakter výpovědi představuje hodnocení situace nebo osoby (*Tomu voní fěrtoch!*) nebo přirovnání (*mlít jak koza před smrtí*).

Abstract

The concept of saying „the time after Dobrovský“ (eg Čelakovský) and later interpretation (Čermák, Matti Kuusi etc.) concerns formal classification of proverb typologies, semantic (lexical) characteristics, the role of semantic relations of valence type, formation of collocations (semantic relations, keywords). „Czech Proverb Collection“ in 1963 in an edition of Miroslav Heřman was at the periphery of linguists' interests till the early 60's of the 20 century. It makes the methodological basis for a comparative linguistic study of proverbs. The declension noun system of Dobrovský's time preferred homonymy in 4th and 7th pl. m. –y (*-ami/-mi* in 7th pl. only where ambiguity: *Asführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache*, 1809). To the archaic standard Czech (V. Mathesius – „casual usage“) today's dialectal parallels can be added (*Doudlebské nářečí a slovník*, HOLUB 2004): Regional proverb (variants: *Bližší košile než šerka, Jaká matka, taká Katka, Kdo chce k pokoji, hotov se k boji, Špatný forman, který neumí obrátit, Každý koštiště hezký, dyž se*

obleče, *Nestarej se o cizí, ať nepřijdeš o to svý*). Specific are one-word lexemes (*slonbidlo/ zlombidlo, drvo, fěrtoch, hambalky, kobza, pýchat, kačna, peřit, brykule, doch, brekule, zaškoudlý*) and phrasemes (*túlulum na ptáky*), exclamations (*sak na ryby!* – curse?); or polypropositional paremies (*Často bývá stížen šlakem, kdo loví před mladým sakem!* Borovany Region; *Číc kočka do Borovnice na posvicení!*). Some semantic differences are manifested in the lexical units in some Czech and Russian (young and new, KOROSTENSKI 2009). Another character of the utterance represents a situation or person assessment (*Tomu voní fěrtoch!*) or comparison (*mlít jak koza před smrtí*).

Klíčová slova

Dobrovský ■ přísloví ■ region ■ klasifikace ■ typologie ■ homonymie ■ spisovná čeština ■ nářečí ■ paralely ■ varianty; ■ frazémy ■ parémie ■ ruština ■ hodnocení ■ přirovnání

Keywords

Dobrovský ■ proverbs ■ region ■ classification ■ typology ■ homonymy ■ standard Czech ■ dialect ■ parallels ■ variants; ■ phrasem ■ paremy ■ Russian ■ assessment ■ comparison

Definice **příslaví** byla dříve poměrně široká a nepřesná; a to nejen v obrozenecké periodě, kdy nebyl pojem ujasněn ani „v době po Dobrovském“, např. u Čelakovského (v jeho *Mudrosloví*), ale dokonce ani v paremiologické teorii 20. století. Pojem dříve zahrnoval i pořekadla, anekdoty, přirovnání, pranostiky, exempla a memora, typy různých evokací, zvolání (apod.). Sbírký, které byly označovány jako soubory přísloví, často obsahovaly i frazémy nevětné.¹

Konkretizaci pojmenování nalézáme v učebnici ČERMÁKA a FILIPCE (1985, s. 221); k dalšímu posunu potom dochází v SČFI (např. *Přirovnání*, 1983, s. 463: Čelakovský navazuje na tradici staršího příslovnictví i na sběr J. Dobrovského). F. Čermák v ESČ chápe přísloví jako „*metaforický i nemetaforický frazém propoziční s obvykle didaktickou funkcí, který jistou momentální situaci kategorizuje poukazem na tradovanou zkušenost...*“ apod. (2002, s. 357). Dnes tedy vnímáme přísloví jako útvar větné povahy, který je smyslově soběstačný a nezávislý na konkrétní kontextové situaci (BITTNEROVÁ, SCHINDLER 2003, s. 276–277).²

¹ Frazémy a idiomy někdy zjednodušeně chápeme jako kolokační – nevětné (např. přirovnání, neslovesné výrazy, slovesné výrazy) nebo propoziční a polypropoziční (např. pranostiky, přísloví, pořekadla, tzv. okřídlená slova apod.; srov. ČERMÁK 2002, s. 141; také výklad k paremiologii: ESČ, s. 310).

² Příslaví jako ustálený stylizovaný výrok často sledujeme v rámci útvarů tzv. lidové slovesnosti. Zprostředkovává kulturní přenos obecně platné normy, zkušenosti etického, morálního charakteru, životní moudrosti, výstrahy, kritiky apod.; tu mohou vyjadřovat bezprostředně nebo obrazně. Reflektuje tedy vždy určitou kulturu (v sociálním a historickém kontextu), takže ze sémantického hlediska vyjadřuje danou zkušenost symbolickou formou; aniž by obvykle (v rámci generační výměny) docházelo k dalším sémantickým posunům. Tvoří formalizovanou/-é větu/-y (nemusí být bezpodmínečně slovesné); dále je ovšem nemů-

Variabilita přísloví pak souvisí se skutečností, že tento útvar (na rozdíl od zbytku lexikonu) nepodléhá kodifikaci (EŠČ 2002, s. 142; dále také ČERMÁK 2004, s. 99–109).

Také světová frazeologie a paremiologie³ definuje přísloví podobně; např. frazeolog a paremiolog Matti Kuusi (spolu s Outi Lauhakangas) doplňuje, že přísloví lze chápat jako odpověď na otázku. V dané situaci je tedy možné různé vyjádření, mluvčí může zaujmout nejrůznější postoje. Do jisté míry i v návaznosti na Kuusiho teorii slovník současné finštiny (*Nyky-suomen sanakirja*, 1983) definuje přísloví jako „ustálenou, často svou formou rytmickou a svým obsahem obraznou promluvu, která vyjadřuje nějakou všeobecně přijímanou a zkušeností získanou pravdu a která se běžně užívá“.⁴

Přísloví lze dnes klasifikovat především několikerým (obvykle ale dvojitým nebo trojitým) způsobem: z hlediska formálního a z hlediska sémantického, popř. ještě z hlediska frekvenčního. **Formální klasifikace přísloví zahrnuje různé formální klasifikační typologie, které se zaměřují (v prvé řadě) na syntaktický charakter přísloví a na lexikální stránku (využití specifických prostředků lexikonu; včetně frazeologie), popř. na možnosti zobecnění vybraných charakteristik.**⁵ **Sémantická (lexikální) charakteristika přísloví** odpovídá systémům klasifikace slovní

žeme členit, transformovat; větné členy tu nepodléhají následné flexi v jiném kontextu.

3 V souvislosti s popisem přísloví (a obdobných útvarů) se od systému frazeologie (a idiomatiky) někdy odlišuje **paremiologie** (nauka „o příslovích, zabývající se jejich evidencí a popisem, původně především v etnologii a antropologii, nověji i v lingvistice, tj. ve frazeologii a idiomatice“... EŠČ, s. 310). Paremiologie zahrnuje přísloví, pořekadla, malé folklórní útvary (hádky, aforizmy), popř. pranostiky (apod.). Někdy je paremiologie považována za samostatnou disciplínu, někdy za specifickou součást frazeologie a idiomatiky.

4 Zejména v ústním podání; obd. potom píše o přísloví jako o prostředku konverzace, kdy se v důsledku vyjádření všeobecného názoru zvyšuje význam odpovědi, M. KUUSI (1994, s. 105; srov. dále u téhož příklady na s. 115n., 134n. apod.). Srov. také sociálně-psychologickou roli přísloví v komunikaci. Je nesporné, že užitím přísloví lze zlepšit atmosféru komunikace, zaujmout či utěšit partnera v komunikaci, vytvořit odstup ve složité situaci; může jít o radu, o vhodnou připomínku nebo o podporu vlastního tvrzení, komunikačního cíle mluvčího (odkazem na tradici), popř. o cílenou manipulaci (srov. O. LAUHAKANGAS 2001). Společnou databázi přísloví Kuusiho a Lauhakangas lze dnes nalézt na adrese <http://lauhakan.home.cern.ch/lauhakan/cerp.html>

5 **Syntaktická charakteristika přísloví** vychází ze základní školské metodiky: využití kolokací a prozodice, odlišení vět jednoduchých (podle postoje mluvčího ke skutečnosti i podle členitosti) a souvětí (včetně jejich typů, určení hypotaxe, parataxe, popř. s ohledem na zvláštní syntaktické konstrukce, např. juxtapozici).

zásoby (lexikonu): chronologickému, teritoriálnímu, expresivnímu, sociálnímu, stylistickému, kontextovému aj. Tradiční lexikografie klasifikovala přísloví podle sémantických polí (sémantických skupin); dnes se spíše sleduje úloha sémantických relací valenčního typu a změny v rámci utváření kolokací (např. podle významových vztahů nebo podle postavení klíčových slov): **významové vztahy** (hyperonymie – /ko/hyponymie, meronymie /část – holonymie /celek) apod. Na základě stanovení **klíčových slov** pak můžeme posuzovat obecné vlastnosti a jiné charakteristiky, např. hodnocení kladné, záporné a neutrální, popř. další typy klasifikace klíčových slov...⁶

V této studii se zaměříme na Dobrovského paremiologický sběr; tedy na „*Českých přísloví sbírku*“ (dále ČPS), kterou Nakladatelství ČSAV v Praze vydalo naposledy (jako součást sebraných spisů Josefa Dobrovského) v roce 1963 (v edici Miroslava Heřmana, který též doplnil úvodní text). Navzdory starším názorům lze souhlasit s tvrzením M. Heřmana, že ani Josef Dobrovský ve své sbírce (ČPS, nově 1963) přesně neodlišoval formální rozdíly mezi příslovím, rčením, pořekadlem apod. (HEŘMAN 1968, s. 6–7, 11). Také sémanticky se mohl dobový výklad přísloví lišit od dnešního pojetí.⁷ V textu Josefa Dobrovského tuto neujasněnost můžeme doložit celkem pravidelně; autor sem běžně řadí přirovnání s výrazy *jako, co* (např. s. 50 a 51, 67 aj. ... *Mluví jak liška před smrtí*... aj.; srov. výklad dále), nechybí ani jmenná (někdy dokonce jednoslovná) pojmenování apod. Na tomto pomezí se tedy vedle přísloví objevují různé sentence, maximy apod.; v rámci komplexu české literatury raného obrození musíme hodnotit jazykové kvality díla, myšlenkový obsah i jeho spole-

Z hlediska morfosyntaxe sledujeme např. úlohu infinitivu, postavení slovních druhů (také s ohledem na slovosled) apod.

⁶ Na počátku 70. let 20. století se o stanovení znaků přísloví pokoušel Jan MUKÁROVSKÝ, který odlišil 3 skupiny znaků (1971, v celém rozsahu výkladu: s. 277–359):

1. znaky, které souvisejí se vztahem přísloví k subjektu, zejména k tomu, kdo je původcem projevu.
2. znaky, které charakterizují vnitřní významovou výstavbu samého přísloví.
3. znaky, které charakterizují přísloví vzhledem k okolnímu kontextu.

⁷ O tom, že v minulosti mohla být některá přísloví vykládána jinak než dnes, svědčí i doklad v Pelclově mluvnici (*Grunsätze der böhmischen Grammatik*, 1795), která reflektovala model Dobrovského (byla k ní přiřazena též Dobrovského stať o české prozodii), do níž je zahrnut souhrn 166 českých přísloví. Prísloví *Kam vítr, tam pláší* tu Pelcl chápe ve významu „je střelený“ (něm. „er ist geschossen“; fran. étourdi = zbrklý, ztřeštěný... sic!; srov. také Heřmanův výklad: 1968, s. 25–26).

čenskou funkci ve své době. K tomu je vždy nutné zjistit prameny raně obrozeneckého příslovnictví po stránce teoretické i praktické (provenienci českých přísloví, jejich prototypy apod.; srov. také: HEŘMAN 1968, s. 7). Přitom se tu jedná o jednu z mála českých prací Dobrovského, která byla až do počátku 60. let 20. století spíše na okraji zájmu lingvistů (vedle Dobrovského latinských a německých spisů jí byla přisuzována jen dokumentární a knihopisná hodnota; pokud o ní nalzáme zmínku, tedy z jazykovědného hlediska. A to navzdory tomu, že publikaci Dobrovského sbírky přísloví předcházela bohatá příprava, která se opírala o četná excerpta a rukopisné doplňky, že samotná sbírka byla opatřena exaktní vědeckou předmluvou apod.). Zmíněný soubor přísloví komplexně zhodnotila až Heřmanova edice r. 1963 (HEŘMAN 1968, s. 5–6; srov. dále DOBROVSKÝ, 1963). Josef Dobrovský je od té doby hodnocen jako první výrazný novočeský teoretik příslovnictví, a to na základě poznámek z jeho korespondence i za vydání staročeské sbírky Jakuba Srnce z Varvařova (což je základ ČPS; předmluvu doplnil Dobrovský⁸). J. Dobrovský podal genetický a bibliografický přehled slovanského příslovnictví, ale především stanovil metodický základ k jazykově srovnávacímu studiu tohoto tradičního jazykového útvaru. Příslovnické snahy posléze po polovině 19. století vyústily v pracích autorů mladší generace obrozenců; zejména u F. L. Čelakovského v jeho *Mudrosloví národu slovanského v přísloví* (1852; k výkladu dále: HEŘMAN 1968, s. 9).⁹

Některé formy, které zachycuje Dobrovského sbírka v kontextu, odrážejí i dobový názor na deklinační systém jmen. Deklinace substantiv se dnes vyznačuje homonymií 4. a 7. pl. m. (živ. i než.). J. Dobrovský považoval v 7. pl. m. za základní zakončení *-y*; koncovek *-ami/-mi* dopo-

⁸ Latinský text Jakuba Srnce z Varvařova (*Dicteria seu proverbia bohemia*, s českými paralelami; z roku 1582) doplnil a vydal Ondřej Horný (1705); s dalšími doplňky a variantami text vydal Josef Dobrovský jako samostatné dílo (*Českých přísloví sbírka*, reedice 1804). Dobrovský tedy dobře znal mluvený lidový jazyk a folklorní tvorbu (srov. také ULIČNÝ 2004, s. 444–449).

⁹ Josef Dobrovský neznal sbírku Jana Ámose Komenského (*Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*; rukopis byl dlouho uložen v Lešně), na niž se projevil vliv Červenkova a Blahoslavova souboru i křesťanský humanistický názor na život. J. D. kritizoval především jazyk Komenského a oponoval mu v prozodické praxi. Komenského „*Moudrost...*“ ocenili až nálezci rukopisu: František Palacký a Jan Evangelista Purkyně; soustavněji se paremiologickému přínosu J. A. Komenského věnovala až pokročilá paremiologie česká (od doby F. L. Čelakovského; předtím nebyly vydávány souvislé teoretické úvahy; byly sestavovány jen „příslovnické teze“ a následně stanovovány teoretické požadavky; srov. HEŘMAN 1968, s. 16–17, 45–46).

ručoval užívat jen tam, kde by se o dvojsmysl opravdu mohlo jednat (ale příliš toto řešení nepodporoval). Např. tvar *zubami* Dobrovský původně přijal (1805), po opravě ale doporučoval užívat tvaru *zuby*; v *Asführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache* (1809) připouštěl tvarové dublety: tedy i tvar *zubami*, ale „v případě potřeby příslušného autora“ doporučoval spíše užití „mužského tvaru“: *zuby* (CUŘÍN 1985, s. 53, 61, 75; ŠLOSAR – VEČERKA – DVOŘÁK – MALČÍK 2009/k Rosovi: s. 98–99, HEŘMAN 1968, s. 47).¹⁰

Josef Dobrovský se ovšem snažil doložit bohatství češtiny (bez ohledu na to, zda v její budoucnost věřil či ne).¹¹ Několik vln „tažení proti tzv. purismu“ se pak vzedmulo nejen v 19. století, ale i při vzniku funkčně strukturní pražské školy jazykovědné. To ovšem nemělo příliš společného s některými dnešními (značně liberalistickými a solipsistními) názory o **nutnosti** pospisovnit jevy nespisovné, ani s novějšími odkazy na V. Mathesia, který opravdu upozornil na to, že se „nová čeština spisovná...“ stala „...nejarchaističtějším členem početné rodiny slovanských jazyků a *osudně* se vzdálila od češtiny hovorové“ (MATHESIUS 1982, s. 79), ale nikdy a nikde tvary, které dnes vnímáme jako obecněčeské, ke kodifikaci nedoporučoval. Mylné je tedy jakékoliv tvrzení, které považuje Mathesi-

¹⁰ V. J. Rosa v barokní době doporučoval (k odlišení dvojsmyslu) uvádět v 1. pl. koncovku *-y* a v 7. pl. koncovku *-ami*. Naopak Pelcl uváděl jako základní zakončení 7. pl. m. vždy *-y*. Uváděl ale též tvary *vlasami*, *cepami*, *zubami*, *mužmi* (nikoliv ovšem v paradigmatu; nedokázal určit pravidlo). Thám zmiňoval jako typickou koncovku než. m. v 1. pl. *-y* (*hrady*) – obdobně 7. pl. základních tvarů životných *-y* (*pány*). Zakončení *-mi*, *-ami*, *-ma přesto nevyklučoval* (opět zvláště tam, kde pád nelze poznat z tvaru příslušného adjektiva, zájmena či číslovky; tedy v těch případech, kdy by mohlo dojít k záměně ... k omylu). Koncovky 4. a 7. p. odlišoval i Nejedlý (např. *zuby nořiti x zubami skřipati*; HOLUB 2003, s. 151). Také Malý připouštěl možnost užití koncovky *-ami* kvůli srozumitelnosti (*kousal zubami*). Ještě Mácha psal *vlasami*, *na hrobách*; Havlíček potom *lanami*, *orechami*, *malířemi* (nebezpečí dvojího výkladu tu nehrozilo u „Havlíčková“ typu stř. r./ *lana x lany/* a u vyjádření životnosti: *malíře x malíři*).

¹¹ Připomeňme si však v této souvislosti i pozdější polemiky s názory J. Dobrovského; např. připomínky Pavla Josefa Šafařika – a hlavně potom názory Ignáce Jana Hanuše. Výše zmíněný M. HEŘMAN (*op. cit.*, 1968, s. 10–13) v této souvislosti upozornil též na odraz předbřeznových vlivů v příslovnictví (slovanského i německého) v tvorbě pozdějších autorů (zejména na vliv německé romantické mytologie a na bájeslovné spekulace související s historickým vývojem i s dobovým materiálovým průzkumem), na úlohu knihopisu apod. Na druhé straně doklady o knižním původu některých přísloví (a o překladech cizích, zvláště německých vzorů), které zmiňoval Dobrovský, odmítal též Jan Knedlhans Liblinský (který byl rovněž odpůrcem Havlíčka) a Karel Sabina (HEŘMAN 1968, s. 60 – 65).

ovo zdůraznění „nenuceného úzu“ (MATHESIUS 1982, s. 82) za „pokračování vědeckého přístupu Dobrovského“¹² (srov. dále např. komentář O. ULIČNÉHO: 2004, s. 444–449).

Pro naši potřebu bude vhodné porovnat přísloví uvedená v ČPS (ale i jiné frazémy a parémie) s údaji, které prezentuje DNS (*Doudlebské nářečí a slovník*, HOLUB 2004; zde jsou zahrnuta přísloví regionálně rozšířená).

1. Nejprve tedy k těm výpovědím, které skutečně lze považovat za **regionální přísloví**, popř. za **regionální variantu přísloví** jinde známých (nikoliv tedy za reflexi různých frazémů nebo jiných typů parémii):

Pouze v určité regionální obměně jsme na Doudlebsku zachytili přísloví *Bližší košile než šerka* (obecně: *Bližší košile než sukne /kabát*, ČPS, položka/ pol. č. 44, s. 38; též doloženo u Rosy; ovšem slovo *šerka* je v DNS objasněno na s. 158 – v souvislosti s popisem doudlebského kroje; o „sukni šeré, umleté“ se ovšem zmiňuje již staročeská skladba „Podkoní a žák“; byť v souvislosti se součástí *mužského* oblečení).¹³ Podobně je tomu s parémií *Jako matka(,) tak i Katka. / To co matka je i Katka* (obě varianty jsme na Doudlebsku zaznamenali). ČPS ovšem zná variantu *Jaká matka, taková Katka...* (v pol. č. 34, na s. 49).

Obecněji bylo dříve rozšířeno přísloví *Proti věku není léku*, které zaznamenal Dobrovský (ČPS, pol. č. 1280, s. 83) na základě sbírky Šimona Lomnického z Budče aj.) ...opakují se varianty. Prísloví zcela identicky uvádí DNS (na s. 391).

Na širším území Čech i Moravy je poměrně rozšířené přísloví *Ještě se nenarodil člověk ten, jenž by se zachoval lidem všem* (uvedenou formu dosvědčuje DNS na s. 390/ v hesláři; ovšem nesetkáváme se s ním jenom na Doudlebsku, nýbrž i jinde). Podobné přísloví dokládá i ČPS (v položce č. 1012, na s. 73; jako slovenské: *Nenarodil sa ten, kdo by sa líbil všem...* patrně na základě převzetí sběru P. Doležala nebo A. Bernoláka; v druhém případě bychom ovšem museli uvažovat o souvislosti s českým prostředím) ... popř. „ze starého rukopisu“ /dále rkp/ v pol. č. 1018, na s. 73: *Není nalezen člověk ten, aby se líbil lidem všem*); v následném textu ČPS se ale vyskytuje řada dalších obměn tohoto přísloví.

Známe je rovněž přísloví *Kdo chceš mír, připravuj válku*, které se v ČPS (na s. 57) objevuje ve dvou protikladných variantách. V opačném

¹² S tezemi o nutnosti kodifikačního pronikání obecné češtiny do spisovné přichází (od 60. let 20. století) až Petr Sgall (a později několik dalších autorů).

¹³ Označení ND se vztahuje k případům, které DNS neuvádí. Záznam tu byl pořízen až po vydání knihy.

významu, než je výše uvedený (*Kdo chce k pokoji, nečih zmlínky o boji...* pol. č. 585) a ve významu shodném s dnešním (*Kdo chce k pokoji, hotov se k boji...* pol. č. 586).¹⁴ Také tato parémie se však objevuje na více místech – ve sbírce Dobrovského i v jejích doplňcích...

V regionálním prostředí se bez obměn dochovalo spojení *Špatný forman, který neumí obrátit* (ND; v ČPS podle rkp, úzus je doložen pol. č. 1462 na s. 90, ovšem s tvarem *obrátit*). Text je tu dopsán cizí rukou; patrně na základě Hankových rkp doplňků). Řada vyprávění o zvycích a cestách formanů z Českobudějovicka a z Doudlebska je dochována i ve sborníčcích Národopisného sdružení Jihočeského muzea v Českých Budějovicích. Zmínku o nich najdeme i v DNS (s. 149).

Zřejmě regionálně bylo na jihu Čech (obzvláště na Borovansku) rozšířeno přísloví *Kdo je jako slonbidlo, to je hloupatý bidlo* (někdy se uvádí původní forma: *zlombidlo*; tak pojmenování vysvětluje i DNS: na s. 116, v pozn. 124) ... (i když tu nelze vyloučit umělou tvorbu venkovského mluvčího). ČPS přísloví zmiňuje v podobě *Slonbidlo bývá málokdy moudrý...* (podle sbírky Františka Horného, v pol. č. 1367, na s. 86).

Zajímavé je též doplnění původního frazému *ryby před sakem loviti* (který zmiňoval už J. A. Komenský) adjektivem „mladý“ (... *ryby před mladým sakem loviti...*), jež nalézáme v poznámce k souboru přísloví J. Dobrovského (základní frazém najdeme pod č. 1329 na s. 85); srov. také Dobrovského opis Červenky a Blahoslava (ČPS, s. 132) nebo Šimkovy tištěné poznámky (ČPS 175), popř. výklad slova „sak“ v DNS (na s. 282 a 392 se tu uvádí spojení „*sak na ryby!*“ jako žertovné zvolání, popř. ve funkci mírného zaklení; srov. dále).

Výklad obměněné formy („...ryby před *mladým* sakem loviti...“) lze ovšem realizovat též na základě porovnání sémantických rozdílů pojmenování v češtině a v ruštině, které rovněž mohly mít vliv na Dobrovského klasifikaci. V některých příslovích totiž můžeme doložit příklady částečné synonymie i odlišné spojitelnosti (kompatibility) adjektiv *mladý* a *nový* (srov. KOROSTENSKI 2009, s. 71–72). Dá se předpokládat, že se u Dobrovského projevoval i vliv znalosti jiných slovanských paremiologických systémů; zvláště s ohledem na jeho působení v Rusku. Pokud totiž porovnáme obě adjektiva v ruštině a v češtině, odhalíme nejen významovou shodu, ale též sémantické rozdíly.¹⁵

¹⁴ Zkratkou VD označujeme přísloví převzatá Dobrovským z obecné lidové mluvy (tedy nikoliv doložená v literatuře).

¹⁵ „České adj. *nový* a ruské *новый* mají tyto významy: 1) „takový, který vznikl nedávno, poprvé“ (*nový dům* – *новый дом*); 2) „takový, který nahradil předcházející“ (*nové pracoviště* – *новое место работы*); 3) „současný, pokrokový“ (*nová*

Uvedené spojení nelze hodnotit přímo jako přísloví, ale za jistých okolností by základem přísloví být mohlo. V našem sběru jsme zaznamenali podobu „Často bývá stížen šlakem, kdo loví před mladým sakem...“ (obd. lat. „Festina lente“, tedy „Spěchej pomalu!“; ve významu: kdo příliš spěchá, doplácí na to), která znaky přísloví jednoznačně vykazuje.¹⁶ V povědomí mluvčích je uvedené přísloví podnes na Borovansku, kde jsme je přímo zaznamenali v rozhovoru s roditelým mluvčím (srov. výše: *sak na ryby!*). Ve spojení s lexémem *sak* je tu tedy užito adjektiva *mladý* (ve významu „nový“).¹⁷

doba – новое время); 4) „málo známý, neznámý“ (*nová místa – новые места*; k příkladům užití typů *молодой/новый* srov. např. ВАСИЛЬЕВА 1983, s. 245).

- ¹⁶ Ovšem těžko to posoudíme, do jaké míry se jedná o „lidovou tvořivost“ a do jaké míry (např.) o umělý výtvor nějakého venkovského vzdělance; forma je doložena ve sběru Karla Hlubučka, který byl šířen formou „cyklostylovaných“ listů do obecních knihoven. V současné době je část Hlubučkovy pozůstalosti uložena v depozitáři Jihočeského muzea v Českých Budějovicích, část byla publikována ve sborníčkách Národopisného sdružení působícího při zmíněném muzejním pracovišti, část vlastní autor tohoto příspěvku. Důkladné prozkoumání těchto souborů je ovšem úkolem budoucího bádání. Pro ovlivnění Dobrovského ruštinou tu však hovoří více důvodů. Přídavná jména *mladý – молодой* se shodují v těchto významech: 1) „nedospělý“ (*mladý člověk – молодой человек*); 2) „typický pro mládí“ (*mladá krev – молодая кровь*); 3) „takový, který teprve nedávno vznikl, začal existovat“ (*mladý strom – молодое дерево*); 4) „před nedávnem připravený“ (*mladé víno – молодое вино*). V našem případě by se mohlo jednat o ovlivnění 3. významem (dále srov. KOROSTENSKI 2009, s. 71–72).

- ¹⁷ V 1. významu adjektiva *nový/новый* (srov. pozn. 11) a ve 3. významu lexému *mladý/молодой* (srov. pozn. 12) lze dále nalézt rozdíly mezi češtinou a ruštinou ve spojitelnosti nejen na úrovni mezijazykové, ale také v oblasti vnitrojazykové. Tyto rozdíly odporují logické kategorizaci a zdánlivě i členění okolního světa; srov. označení pro „úrodu z nové sklizně různých druhů zeleniny“, jež se liší v rámci jednoho jazyka i mezi oběma jazyky: *nové brambory – молодой картофель*. Podobné rozdíly zaznamenáváme i ve stejné kategorii zeleniny, srov. např. v češtině a v ruštině kolokace *свежие овощи – mladá zelenina*. Odlišnosti ve spojení nepochybně souvisejí s různými formami představových asociací. Např. mezi jednotlivými druhy zeleniny pouze některé její druhy naplňují představu o „spojitém kontinuu její cyklické obměny“. V ruštině je zmíněné pojetí uplatňováno (např.) pro lexémy *картофель* a *капуста*. Čeština do zmíněné kategorie zahrnuje rovněž *mrkev* a *cibuli*: *nová mrkev × stará mrkev, nová × stará cibule*. U ostatních druhů zeleniny sice v ruštině spojení *молодые овощи, молодой лук, молодая морковь* × *старая морковь* existují, nicméně adjektivum vyjadřuje význam „nově vyrůstající, tedy kvalitní“ a podobně také *свежая капуста* × *тухлая капуста, молодой бурак* × *0, молодая* × *старая редька, молодая репа* × *старая репа, молодой* × *старый хрен*.“ Ovšem v této souvislosti jsme v našem sběru další specifika neodhalili (srov. KOROSTENSKI 2009, s. 72).

V následném komentáři k ČPS (tamtéž, s. 168–178) najdeme odkaz na rukopisnou sbírku pocházející z knihovny Jana Nepomuka Štěpánka, v níž jsou též doplňovány přípisky do Dobrovského sběru (podle Čenka Zíbrta byl jejich autorem Jan Vlček, překladatel Iliady. Pro podobné tvrzení není doklad; ale je jisté, že Vlček miloval gnomologii). Zajímavé pro nás je tu pak doporučení *Ryby nelov před sakem* (ČPS, s. 175; ke spojení se slovem „sak“ viz tamtéž pol. 1329, s. 85, popř. komentář k Blahoslavu a Červenkovu souboru na s. 132). Podobně (výše) odkazujeme na zvolání „sak na ryby“ (srov. DNS s. 282 a 392).

V opisu textu Červenky a Blahoslava, který J. Dobrovský pořídil (srov. ČPS s. 107n.) najdeme (v návaznosti na doporučení k Červenkově sbírce, kdy Blahoslav doporučuje překládat latinská přísloví českou analogií; ČPS, s. 108–109) též přísloví *Bez podnětu drva nehoří* (ČPS, s. 136). V této souvislosti musíme chápat slovo *drvo* jako „kus dřeva, poleno“ (DNS s. 244).

K Hankovým rukopisným doplňkům (ČPS, s. 139n.) můžeme odkázat u přísloví *Každé koštiště je hezké, když se ustrojí* (ČPS, s. 143), které jsme (na základě vlastního sběru) zaznamenali v podobě *Každý koštiště hezký, dyž se obleče*, (DNS-D?), nebo v případě parémie *Špatný forman, který neumí obrátiti* (ČPS, s. 149) ... ve sbírce J. Dobrovského je tu dopisováno cizí rukou (patrně Hankovou); srov. stejně: pol. 1462, s. 90. V našem „jihočeském“ sběru máme doloženu identickou formu: *Špatný forman, který neumí obrátit*.

Novotného rukopisné doplňky (ČPS, s. 152n.) uvádějí také přísloví *Nestůj o cizé, nepřijdeš o své* (ČPS, s. 157), které jsme zachytili v podobě *Nestarej se o cizí, ať nepřijdeš o to svý*... Šimkovy tištěné doplňky (ČPS, s. 162–163) nezachycují formy, které bychom mohli z jihu Čech doložit.

2. Řada **spojení** uvedených v ČPS, která jsme v obdobné formě (popř. v určité transformaci) zachytili v promluvách rodilých jihočeských mluvčích, ovšem z pohledu dnešní klasifikace **nemá charakter přísloví**.

Ze sémantického hlediska se tu mnohdy jedná se tu spíše o **hodnocení (posouzení) situace** nebo **osoby**:

Fěrtoušek mu zavoněl. (podle Veleslavína; ČPS, pol. č. 320, s. 49)...

Tomu voní fěrtoch/ o fěrtochu – vonět... (v našem sběru máme doloženo pro označení člověka, který má rád ženy, ale také pro toho, kdo je zženštilý, popř. je pod pantoflem ...

Z fěrtoušku se napil. (podle Veleslavína, ČPS, pol. č. 1745, s. 1000) ... v našem sběru ve významu: poslechl ženu, podlehl ženě...

Slovo *fěrtoch* vysvětluje DNS (na s. 158–159) v rámci výkladu o doudlebském kroji; dále tamtéž na 246: plátěná nebo hedvábná zástěra (na Doudlebsku krojová); též ale pro druh prostěradla...

Lže ve všechny hambalky. (ČPS, pol. č. 810, s. 66) ... spojení *lhát až na hambalky* jsme zachytili ve významu označení míry; také: „*lhát až kdovikam...*“ (při vektorovém pojetí „směrem vzhůru“: příliš, podobně ve vysvětlení rodilého mluvčího: „*lhal na hromadu*“). Užitečné je dále srov. v DNS (s. 247–248), kde se uvádí pojmenování *hambalek* ve významu tyč, pavláčka i spodnička; *hambalky* jsou rovněž stropní trámy; označuje se tak též patro ve stodole (vytvořené z tyčoviny) aj. Slova tedy zde lze také užít ve významu stropní, půdní podpěry...

Podle Blahoslava a Červenky uvedl též Dobrovský jiné spojení se slovem *hambalky*: *střelil v hambalky* (ČPS, pol. č. 463, s. 126); zejména: *umí v hambalky mezi holuby šípem nerovným stříletí*; srov. také poznámku Dobrovského na s. 53 (ČPS).

Nesluší pýchati. ... evidentně ani tady nejde o přísloví, ale vlastně ani o frazém. Kolokace má charakter pouhého doporučení; nč: „...není dobře vychloubat se, nadýmat se...“ (ČPS, pol. č. 1050, s. 74); analogicky pak máme v našem sběru doložen výklad slova *pýchat* ve významu „nadouvat se“ (odvozeně též: *pýcha, pchát, pcháč*).

... *na starou kobzu hráti*... (ČPS, pol. č. 1702, s. 98)... nedoložili jsme podobné varianty. Ale pojmenování *kobza* označovalo i na Doudlebsku ženu volnějších mravů („lehkou“), ale místy i velkou, neohrabanou dívku (DNS s. 256; spojení zde asi lze vyložit ve smyslu „chtít ovládat dospělou ženu, popř. starou pannu“ – srov. rovněž DNS 392: *staré krávy učít pást*; v horším případě měl mluvčí na mysli lehkou ženu – v souvislosti: chtít od ní této osoby získat nebo s ní mít něco do činění), jinak ale byl slovem *kobza* označován také chroust.

Hankovy rukopisné doplňky¹⁸ uvádějí spojení *Má (mít) kačičí žaludek* (ČPS, s. 151). Na českém jihu se na hranici Vrchoviny rovněž objevuje lexém *kačice*; obecně česky se ale užívá frazému „mít kachní žaludek“. DNS (s. 254) dokládá na Doudlebsku pojmenování *kačna* (kachna).

V opisu sbírky Červenky a Blahoslava čteme ...*umí periti* (čistě, vtípně *lháti* = ČPS, s. 124); k výkladu pojmenování srov. DNS, s. 277: *přepeřit, přepeřit* (v 1 významu se slova užívá též o změně peří; tedy přen., ten, kdo často „mění peří“, přizpůsobuje se situaci, je také ten, kdo často lže!). Podobně... *a ty již poně* (prý, snad) *v saku*... (ČPS, pol. č. 1329, s. 85;

¹⁸ Diskuse o tom, zda použil Hankových doplňků Čelakovský ve svém *Mudrosloví*, je dodnes živá (srov. ČPS, s. 168–169).

dále na s. 132; s ohledem na Šimkovy dodatky též na s. 175... ve smyslu: to už je snad rozhodnuto, hotovo apod.); srov výše zmíněný frazém „*sak na ryby*“ (v DNS na s. 282, 392... (žertovné zvolání, mírné zaklení).

Šimkovy tištěné doplňky připojují k souboru i podnes známé hodnocení *Jest tululum na ptáky* (ČPS, s. 171). O přísloví opět nejde; srov. DNS (s. 293): *tululum na ptáky* = hloupý, přitroublý člověk.

Novotného rukopisné doplňky připomínají spojení, které jistě dosud starší generace Jihočechů dobře zná: *Má brykule v hlavě* (ČPS, s. 156); srov. *brykule, brekule* (DNS, s. 238: zbytečný problém, potíž, okolkování, popř. vrtoch).

V určitém počtu případů zaznamenává ČPS též určitý typ **zvolání, pobídky**; např. spojení *Čuc, macku*... (doložené již ve sbírce Františka Horného), popř. spojení s citoslovcem *kác* (ČPS, pol. č. 221, s. 45)... např., *Kác, kotě od mléka!* (ČPS, pol. č. 221, s. 55)... Samozřejmě ani zde nejde o přísloví. Na Doudlebsku se při volání na kočku podobně užívá citoslovce *číc*: *Číc kočka do Borovnice na posvícení!* DNS (s. 389) uvádí spojení do souvislosti s vyháněním kočky (např. od mléka): jako zavolání na kočku, kterou je třeba vyhnat ze světnice (v Borovnici se posvícení neslaví, protože tam není kostel; jen kaple).

I na českém jihu se dosud užívá **řikadla** ...*tintily vantily*... (srov., ČPS, s. 92; obd. v Dobrovského opisu textu Červenky a Blahoslava najdeme vyjádření osobního postoje *Na ty tanky vanky já se v nic nedám*; ČPS, s. 134), popř. různých doplňkových kombinací (*kočička brouk*, pol. č. 1507; *šišky vřou*, pol. č. 1508); alespoň to dosvědčuje náš výzkum.

Samostatnou skupinu tvoří **řada přirovnání** (opět tedy ne přísloví; se spojovacím prvkem *jako, co*; srov. např. výklad ČPS, s. 50n.). V našem souboru je doložena propozice *Mluví jako liška před smrtí*, kterou Dobrovský ve své době vztahoval „k lišce“ (ČPS pol. č. 855, s. 67). V obecné podobě tedy ... *mlít jak koza před smrtí*. (obl., také někdy „mluvit j. koza p. s.“; rozšířeno obecně českém na jihu). V opisu Blahoslavova a Červenkovy textu najdeme přirovnání *zaškoudlý, co by cvrčky loudil* (ČPS, s. 135) ... DNS na s. 300 vztahuje pojmenování *zaškoudlý* k hubenému, špatně vyhlížejícímu člověku (také špatnému, zkaženému; popř. se adjektiva užívá o špatně vypraném, zapraném prádle). Na jihu Čech je doloženo i užívání slova *doch* ve významu „střecha“, ale také „hlava“: ... *udeřit co v doch* (ČPS, s. 136)

Seznam literatury a pramenů

Elektronické zdroje

- Kuusi, Matti – Lauhakangas, Outi (1995), Matti Kuusi -kansainvälinen sananlaskujen tyypipiluoikutus. (The Matti Kuusi international type system of proverbs). Databáze přísloví. Dostupné z <http://lauhakan.home.cern.ch/lauhakan/cepr.html>
- Mlacek, Jozef – Ďurčo, Peter a kol., *Frazeologická terminológia*. (Komisia pre výskum frazeológie při Slovenskom komitáte slavistov; Peter Ďurčo ed.) Bratislava. Dostupné z <http://s35.chomikuj.pl/File.aspx?id=3147&vid=6502903&tk=1430419&t=634580302151067126&d=60&k=1276539&name=FRAZEOLOGIC-K%03%81+TERMINOL%03%93GIA.pdf&loc=PL>

Literatura

- Bittnerová, Dana – Schindler, Franz, *Česká přísloví: Soudobý stav konce 20. století*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2002.
- Cuřín, František, *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: SPN, 1985.
- Čermák, František, Jazyková variabilita: Případ přísloví, in: Hladká, Zdeňka – Karlík, Petr (eds.), *Čeština – universalia a specifika*. 5. Masarykova univerzita v Brně. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004, s. 99–109.
- Dobrovský, Josef, Českých přísloví sbírka, in: Heřman, M. (ed.), *Spisy a projevy Josefa Dobrovského*, Svazek XVII, Praha, Československé akademie věd, 1963 (ČPS).
- Havlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny* (EŠČ), 1. vyd. Praha: NLN, 2002, s. 310.
- Filipec, Josef – Čermák, František, *Česká lexikologie*, Praha: Academia, 1985.
- Heřman, Miroslav, *Josef Dobrovský a české příslovnictví*, Praha: ČSAV 1968.
- Holub, Zbyněk, K vývoji obrozenecké češtiny kněze Vojtěcha Nejedlého (na přelomu 18. a 19. století; na textech kázání a eposů), in *Jeden jazyk naše heslo bud'. II. Vojtěch Nejedlý. Sborník příspěvků z vědecké literární konference konané u příležitosti 230. výročí narození Vojtěcha Nejedlého*, Plzeň: SDO v Radnicích a SVK Plzeňského kraje, 2003.
- Holub, Zbyněk, *Doudlebské nářečí a slovník*, České Budějovice: Roční období, 2004.
- Korostenski, Jiří, Spojitelnost rozměrových adjektiv se substantivy v atributní pozici (česko-ruské srovnání), in: *Příspěvky k aktuálním otázkám jazykovědné rusistiky*. 3. Sborník příspěvků z konference *Aktuální otázky současné jazykovědné rusistiky*. Brno 17. 4. 2009. Brno: Tribun EU. 2009, s. 71–78.
- Kuusi, Matti, *Selected Essays*. Ed. Henni Ilomäki. Helsinki: SKS, 1994.
- Lauhakangas, Outi, The Matti Kuusi International Type System of Proverbs. *FF Communications*. No. 275, Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia (Academia Scientiarum Fennica), 2001.
- Mathesius, Vilém, *Jazyk, kultura a slovesnost*. Výbor z díla. Odeon: Praha, 1982.
- Mokijenko, Valerij Michajlovič – Stěpanova, Ludmila, *Ruská frazeologie pro Čechy*, Olomouc: UP, 2008.
- Mukařovský, Jan, Prísloví jako součást kontextu, in *Cestami poetiky a estetiky*, Praha: Československý spisovatel, 1971, s. 277–359.
- Nykysuomen sanakirja*. Helsinki: WSOY, 1951–1990, Juva: WSOY 1996.

- Čermák, František a kol. (eds.), *Slovník české frazeologie a idiomatiky, Přirovnání*, Praha ČSAV: 1983. *Výrazy neslovesné*, Praha: ČSAV 1988. *Výrazy slovesné*. I., II., Praha: Academia, 1994; *Výrazy větné*, Praha: Leda 2009 (SČFI).
- Šlosar, Dušan – Večerka, Radoslav – Dvořák, Jan – Malčík, Petr, *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*, Brno: Host 2009.
- Tůmová, Šárka – Vohlídal, Jan: Současná percepce vybraných frazémů z konce 18. Století, in *Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie. Sborník príspevků z 6. mezinárodní konference o komunikaci*, Banská Bystrica: UMB, 2007.
- Uličný, Oldřich: Co zavinil Dobrovský, in: *Josef Dobrovský. Fundator studiorum slavlicorum. Příspěvky z mezinárodní vědecké konference v Praze 10. – 13. června 2003*. Praha, Slovanský ústav AV ČR 2004, s. 444–449.
- Васильева, В. Ф., Некоторые наблюдения над сочетаемостными особенностями качественных относительных прилагательных в русском и чешском языках, in: *Сопоставительное изучение русского языка с чешским и другими славянскими языками*. Москва: МГУ, 1983, с. 235–251.